

Ludassy Mária

Benjamin Constant a terrorról és a politikai reakcióról*

Benjamin Constant „thermidorista” műveinek (újra)felfedezése része annak a „revizionista” történetírói tevékenységnek, melynek megindítása François Furet nevéhez fűződik a jakobino-bolsevista szemlélet „leninista vulgátájának” kritikájaként (*Penser la Révolution française*). A forradalom 200. évfordulóján megjelent kötetek közül a Condorcet-konferencia anyagának összefoglalása, valamint Constant 1796-os politikai-filozófiai alapművének (*De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité des s'y rallier*) és az általa kiváltott vita válasziratainak (*Des réactions politiques*, 1976, illetve *Des effets de la terreur*, 1797)¹ publikálása jelentette a liberálisok legjelentősebb filológiai fegyvertényét.

Condorcet, a terror áldozata, és Constant, a leendő restauráció fő ideológiai ellenőre képviselik a szabadelvű-republikánus gondolat ama napjainkban sem aktualitását veszített intranzigenciáját, mely a „forradalmi” terror kérlelhetetlen kritikusaként sem téved egyetlen pillanatra sem a nosztalgizáló politikai reakciók, az ancien régime minden marhaságát kritikátlanul visszaállítani vágyók thermidor 10. után oly népes táborába. E tábor utánpótlását nemcsak a köztudottan „semmit sem tanul és semmit sem felejtő” régi királpártiak biztosították, hanem az önnön múltjukat végképp elfelejteni vágyó exterroristák és a terroristák ellen az általuk hozott terrortörvényekkel ítélni vágyó – minden rendszert (és rendszerváltozást) kiszolgáló – vérbírák is.

Róluk szól Benjamin Constant-nak, a jogállamiság, a jogbiztonság és az individuális szabadság hívének 1796–1797-es politikai polémiája, és talán nekünk is szól e kétszáz éves história kézenfekvő tanulsága: a terrort nem ellenterrorral lehet a legbiztosabban felszámolni, hanem a terrorítéleteket kizáró jogi formák rendíthetetlen tiszteletben tartásával (még egy-két valóban véreskeszű terrorista túlélésének árán is).

TERRORT TERRORRAL?

Az 1989-es esztendő – még a kelet-európai változásoktól függetlenül – több történeti tanulmánya központi kérdéssé tette „a terrorból való kilábalás” problémáját. Bronislaw Baczko, a XVIII. század legkiválóbb lengyel kutatója (akit 1968-ban üldöztek el hazájából) *Comment sortir de la terreur* című művében remek elemzések sorával mutatja be, hogy thermidor kudarca – az éhséglázadásokhoz vezető „laissez faire” gazdasági liberalizmusa mellett – a terroristák elleni terrorperekkel magyarázható. Thermidor 9. után sem sikerült leszámolni a terror logikájával, a „rendkívüli intézkedések”, a jogi formaságokon magukat „forradalmi” pátozzsal túltevő igazságszolgáltatás mítoszával. A terroristákkal való leszámolás jogtipró-jogparodizáló folyamatában a legkevésbé.

*A tanulmány a *Világosság* 1992/12-es számában megjelent írás újraközlése.

¹ Flammarion, Paris, 1988. Bevezető és jegyzetek: Philippe Raynaud; az oldalszámok az idézett kiadásra utalnak.

Nem mintha nem tényleges tömeggyilkosok elleni eljárásról lett volna szó: ám a jogi procedúra lényege-szemléletisége a terrortörvények forrásvidékéről fakadt. Nem a „törvényen kívül helyezések”, az „en masse” ítélezések a jogi formaságok nélküli letartóztatások, deportálások – gyakorlatát ítélték el, hanem ezen eszközökkel jártak el a thermidor 9. előtti alkalmazókkal szemben.

Jakobinus módszerekkel a jakobinusok ellen, terrortörvényekkel a terroristák ellen: eddig ti helyeztetek törvényen kívül minket, most mi benneteket az „osztó” igazságosság nevében. A magát minden jogi formaságon túltevő jakobinizmus, a „semmi szabadságot a szabadság ellenségeinek” mindenre és mindenre alkalmazható terrorista alapelve tovább élt – épp a terroristák elleni perekben. És aki szót emelt az antiterrorista terrorperek gyakorlata ellen, az hamar megkapta a jakobinus, terrorista jelzót, még ha a jelen ítélezőkkel ellentétben tényleges ellenfele – külső vagy belső emigrációba kényszerült ellenzéke – volt is a rémuralomnak. Baczko a következő „hangulatjelentést” adja az 1795-ös esztendőőröl²: ebben a légkörben fogant Constant eszme-futtatása arról a formafetisiszta igazságszolgáltatásról, mely a mindenkori politikai hatalomtól független tekintélyével képes szembeszállni a „közérdek” képlékeny kategóriájával operáló forradalmi (vagy forradalom ellenes) „igazságszolgáltatás” önkényével, a pillanatnyi többség nevében az alkotmányos alapelveket, az individuális szabadságjogokat sértő mindenkori machiavellizmussal.

„Az Igazságosság a kormányzók kötelessége” – írja Constant a *De la force du gouvernement actuel...* bevezető fejezetében: a jogszerű igazság csak szilárd jogintézményeken nyugodhat. „Ahhoz, hogy egy intézmény működőképessége megmaradjon, az kell, hogy az ember kiálljon az intézmény mellett. Nem lehet, hogy politikai pürronistaként állandóan kételyeket támasszon az intézmény irányában, hogy lehetséges és valószínű véleményeket mérlegeljen, hogy szünet nélkül a többséghez folyamodják, hogy meg kíván-e maradni a jelen jogi formák mellett. Az emberek változókéony véleménye mellett is meg kell őrizni az alapintézmények stabilitását.” (41–42. o.)

Az alkotmányos intézmények fenntartása fontosabb még az alkotmányos rendet veszélyeztető jakobinus vagy royalista összeesküvők azonnali megbüntetésénél is; a népszuverenitás nevében sem jogos a demokratikus alkotmány korlátozásának, felüggesztésének jakobinus gyakorlatát felújítani. A forradalmi terrorra nem az ellentétes előjelű terror a legjobb gyógyszer, hanem a „forradalmi” (azaz ex lex állapotot teremtő) törvénytípró törvénykezés egyszer s mindenkorra való megszüntetése. „Akik azt állítják, hogy a forradalom szörnyűséges, gyászos dolog volt, úgy vélik, hogy az, amit ők ellenforradalomnak neveznek, szerencsés esemény lesz. Nem értik, hogy ez az ellenforradalom csak egy új forradalom lehet.” (38. o.) A forradalomnak akkor lehet véget vetni (e szón itt Constant a terror uralmát és nem a köztársaság kikiáltását értette), ha a terrortörvényekkel élő és a visszaélő terroristák helyett a terror ama rendszerét kívánják megsemmisíteni, mely abból indul ki, hogy a köztársaság (a nép, a forradalom) érdeke egy és oszthatatlan, tehát minden ellenvélemény csak a megsemmisítendő ellenség aknamunkája lehet.

„A francia forradalomban csak két párt van: a nép és a nép ellenségei” – hirdette meg a terror uralmának nyitányában Robespierre. A thermidoristák antirobespierre-ista kampánya ugyanebből a szellemből származik: a thermidori konventben sem lehetséges legális ellenzék; csak véres lázadások és még véresebb leverésük formájában

² A kötet ismertetését lásd *Magyar Tudomány*, 1989.

léteznek a rémuralom restaurációjának, illetve a királyság helyreállításának összeesküvő pártjai, melyek legitim parlamenti pártként talán nem is veszélyeztetnék a köztársaság alkotmányos rendjét, a képviseleti rendszert. A *Ré-totale* helyett a *République* (a totális dolog helyett a köz dolga) helyreállítását követelte a III. év thermidor 2-i híres beszédében *Sieyès abbé* is, aki híres *Mi a harmadik rend?* című röpiratában 1789-es eufóriájában maga alkotta meg azt a logikát, mely a nemzethez nem tartozóknak, ergo nemzetellenesnek minősítette mindazt, ami kimaradt a normatív „harmadik rend” definíciójából, így teremtve meg azt a szellemi légkört, mely a forradalom tényleges ellenségei (ellenforradalmár emigránsok) számát szükségtelenül megsokszorozta a potenciális, az „objektíve” ellenséges elemek önkényes definíciójával.

Constant köztársasága sem „totális” dolog, hanem részekből áll, melyek legreálisabbika az individuum, igazi mozgatója az individuális érdek, és a nemzet, a király, a köztársaság (vagy a császár) nevében történő hisztérikus-hazafias egzaltációk, „a nép egésze nevében a nép minden részének feláldozását követelő” politikai hisztériák kizáratnak e köztársaságból. E köztársaság alapja a gazdasági számítás, ama másik fennkölt forradalmias valami pedig a vallásos buzgalom: hasonló a helyzet az alkotmányos monarchia és a restaurált régi rend hívei között. Ezért van az, hogy az angol-szász modell alapján az előzők hívei könnyen szót értenek, akárcsak a második, a politikából vallási fanatizmust csináló forradalmi (és ellenforradalmi) hevület hívői (ch. III. *Les maux actuels de la France*, 48. o.).

De Maistre gróf, a *rettentően* éles elméjű ellenforradalmár, a híres *Considérations sur la France* szerzője hirdette meg az antijakobinus keresztes háborút, mely a prairiali terrortörvényhez hasonlatos módon, minden jogi huzavona nélkül kívánt leszámolni a forradalom terroristáival. A „köztársasági inkvizíció” után újra a katolikus következne – írja Constant –, és Vendée katolikus-királypárti fanatikusait a proskribált köztársasági fanatikusok még véresebb vendée-i felkelése követné. „A köztársasági Vendée felkelői talán kevésbé elvakultak, de nem kevésbé félelmetesek lennének, mint a katolikus Vendée. Az igazság lenne az ő vallásuk, a történelem a legendáriumuk, az antik világ hősei a szentjeik, a szabadság a túlviláguk. Nem hinnének abban, hogy három napra feltámadnak, de hinnének az utókorban, harcolnának, hogy szabadon haljanak meg.” (55. o.) De Maistre is éppen ebben reménykedett: hogy hatalmas vérfolyam tisztítja meg Franciaországot a szabad gondolat, a trónt és az oltárt romba döntő forradalom (azaz a „zsidó-szabadkőműves összeesküvés”) kárhozatos következményeitől.

A forradalomellenes terror De Maistre-i invokációja felülmúlja Marat és Saint-Just leglelkesültebb forradalmi terror apoteózisát is. A nemesek elleni nemtelen terrorhadjárat után a francia nép elleni irtóhadjárat indulna meg az Isten és a Király nevében – így Constant –, ha a forradalom „vérrel és sárral” kente be a 25 millió francia szabadságát és egyenlőségét deklaráló emberi jogok nyilatkozatát, akkor mennyi vér kell kétszáz ezer kiváltságos hatalmának helyreállításához, akik nem a terror „tülkpásait”, hanem az emberi jogok nyilatkozatát tekintik fő ellenségüknek – hisz az első módszereit maguk is átvenni vágnak, beleértve az emberi jogok „felfüggesztésének gyakorlatát”, a bíróság függetlenségének megsemmisítését? (56. o.). És átveszik a jakobinus terroristáktól azt a mentalitást is, mely az érvek és az érdek nyelvét eleve hazaárulásnak tekintette: a vak hit és tekintélytisztelet, az „üggyel” való kritikátlan azonosulás követelménye közös a forradalom fanatikusai és az ellenforradalom keresztes lovagjai táborában (uo.).

A TERROR RESTAURÁCIÓJA

A terror uralmának visszaállításától való félelem tartja életben a terrort – ez a *Jelen kormányzat erejéről...* írt Constant-mű központi fejezetének mondandója (ch. V. *Du rétablissement de le Terreur*). Nem a terroristák rehabilitációját kívánja az, aki védelmébe veszi a jogi normákat – akár a terroristák védelmében. „Amit mondandó vagyok, az semmiképpen sem ama rendszer igazolását jelenti, mely nemigen születhet újjá egyhamar, hanem azt célozza, hogy megakadályozzuk a múlt emlékeit abban, hogy megmérgezzék a jövőt.” (59. o.) A Direktórium kormányzata távolról sem tökéletes. Egyetlen erénye talán ellenfelei politikai bűneiben rejtőzik: hogy véget kíván vetni a sans-culotte-okat hajkurászó *jeunesse dorée* garázdálkodásainak, az emigránsok restaurációs ábrándjainak csakúgy, mint a „terror szép napjait” visszasíró nosztalgikáknak, melyek az infláció legfőbb ellenszerének a guillotine permanenciájának visszaállítását tartják. „A gyilkosságok, melyeket sokáig oly bűnös könnyedséggel kezeltek, a feltehetően bűnös emberek lemeszárlása nem kevésbé bűnös tett, mivel egy ellenkező előjelű terror visszaállítását jelentik.” (60. o.)

Ezen terror szószólóit ugyanaz a misztikus küldetés tudat jellemzi, mint a jakobinus rémuralmárokat: szemükben árulásnak minősül eszközeik ésszerűségére, céljaik mibenlétére való pusztá rákérdés is. „Miszticizmus övez minden önkényuralmat, hisz oly dicséretes a célja, melyet mindig túlszárnyal. Ellensége minden törvényes normának, mely csak akadályozza, minden észérvnek, mely mérsékelné, engedelmessé tesz bizonyul minden hízelkedő kezében, akik meglehet eredeti szándékával ellentétes irányba taszítják. Mindent igazságosnak hisz, amit parancsol, mintha maga volna az általános akarat megtestesülése...” (61. o.) S ez minden francia forradalmak (és ellenforradalmak) titka: nem képesek a hatalmon lévők tudomásul venni, hogy csupán a francia nép érdekének egyik lehetséges kombinációját képviselik, nem „a” nemzet egy és oszthatatlan, százszor szent érdekét. Ezért minden alternatív politikát csupán megsemmisítendő ellenségként kezelnek: a jakobinusok a girondistákat, a thermidoristák a jakobinusokat, a királypártiak meg mindezeket. „Nem ismételhettük eléggé e rettentő igazságot, melyet mindig újra el kell mondani a franciáknak: a régi zsarnokság kegyetlen eszközei szülik manapság újra, royalista formában, ugyanazt a rémuralmat”; és a lehangosabban azok követelik a köztársaságellenes terrort, akik bűntársai voltak a robespierre-ista rémuralomnak (66. o.).

Ugyanannyi kivégzést kívánnak a restaurált királyi hatalom nevében, mint amennyit a népfenségre hivatkozva hajtottak végre, „Robespierre rémtetteit a királyok isteni joga és az alattvalók feltétlen engedelmissége jelszavával akarják újrakezdeni” (74. o.): a jogbiztonság, az individuális szabadság eszménye egyaránt kizáratik a totális demokrácia és a totális teokrácia terrorállamából. Úgy vélik, hogy a restaurációs terrort talán mérsékelheti az a sok kedves emlék, mely a visszaállítandó régi renchez fűzi az embereket. Ezen nosztalgiák értékét Constant nem sokra tartja: „Úgy tűnik nékem, hogy igencsak túlbecsülik a szép szuvenírok hatását a tömegekre. Az emberek váltópénzként kezelik történelmi emlékeiket, és árfolyamuk csak azon osztályok körében magas, melyeknek érdeke fűződik ahhoz, hogy megőrizték értéküket. (75. o.) Ezzel a tautológiával visszajutunk a néptől a néphatalom nevében „szent érdekmentességet” (Saint Just) követelő moralizáló terrorhoz: csupán nem egy erőszakkal erényessé tett jövő, hanem egy hazugsággal megszépített múlt nevében ugyanúgy megkívánják a polgároktól, hogy reális érdekeik és érdekérvényesítésük helyett nagy, szép forradalmi

vagy ellenforradalmi, köztársasági, illetve királypárti illúziókat fogadjanak el – fejlesztés terhe mellett. Constant szabadságfogalma nem véráldozatokat követelő forradalmi fantom – még kevésbé kevesek kiváltságának fedőneve –, hanem védelem (77. o.), az individuális szabadságjogok védelme az embereken egy erőszakosan egyenlősítő jövő, avagy egy kiváltságőrző múlt nevében erőszakot elkövető, magát éppen szentnek tekintett ideálja nevében korlátozhatatlannak tekintő közhatalom ellenében.

A köztársaság, melynek Constant híve, nem az „egység és oszthatatlanság” rousseau-iánus–robespierre-ista mitológiája, hanem a különérdekek kavalkádjá: az egyeduralom visszaállítása nem megszüntetné, hanem folytatná az individuális érdekvérvényesítés elnyomásának „forradalmi” logikáját. „Én egyetlen monarchista államot sem szólítottam fel arra, hogy kiáltssa ki a köztársaságot, de könyörgök minden magánérdek, minden ésszerű számítás, minden érzelmi elkötelezettség nevében, minden megakadályozandó balszerencse nevében, minden lezárandó sérelem nevében, könyörgök minden franciához, hogy ne indítson forradalmat a Köztársaság ellen.” (81. o.)

„AKI GONDOLKODIK, AZ MEGGYŐZHETŐ”

Constant 1796-os, nagy vitát provokáló írásának zárófejezete mintha az értékek, a százszor szent ideálok – a haza, az erény, az igazságosság – ellen intézne támadást. Mert mindezek nevében meg lehet – sőt híveik szerint meg kell – sérteni a jogi normákat, ha a fentiek ellenfele ellen indult eljárás. Hisz a normák oly sterilek, míg értékeink oly szépek, szubsztantívák csak a haza stb. ellensége lehet az, aki a fentiek érdekében nem fogadja el, mi több, nem tartja erkölcsi kötelezettségének mondjuk az eljárásjogi szabályok felrúgását. „Sokkal veszedelmesebb dolog az erény nevében forradalmasítani az igazságszolgáltatást, mint a bűn érdekében” – írja Constant (ch. VIII. *Conclusion*, 84. o.), mert ez arra tanítja az embereket, hogy szép és nemes ügy nevében kötelesség semmibe venni a jogi normákat, hogy a bűn (lett légyen az a köztársaság elárulása vagy a köztársaság védelme nevében végrehajtott terrorista tevékenység) ellenében minden megengedett. „Ha becsületes emberek sértik meg a jogi normákat, midőn a gazemberek ellen lépnek fel, a nép többé nem tudja, hogy mihez tartsa magát: a jogi normák, a törvényes formák olybá tűnnek számára, mint az igazság akadályai.” (84. o.) Az igazságosság, a haza, az erény mintha ellenségei lennének a törvények uralmának, hiszen ellenfeleiket látszatra csupán a törvények felrúgása által lehet megbüntetni. Az ideálok annak kényét-kedvét szolgálják, akik felhasználják ezen eszményeket. Robespierre is a haza, a szabadság, az erkölcs nevében lépett fel.” (Uo.)

Nem lehet addig jogbiztonságról, alkotmányos rendről beszélni, amíg legitimnek tűnik „a nagy eszközök” követelése a Haza, a Szabadság, a Nép nevében” –, illetve most az Igazság nevében azok ellenében, akik „a II. év” folyamán az előbbi eszmények nevében terrorizálták az országot (85. o.). Amíg nem mondatik ki, hogy a jogi formákat soha, senki, semmilyen nemes cél, fennkölt ideál érdekében nem jogosult felrúgni, addig „maga az alkotmány is csupán egy politikai röpirat lesz, melyet minden párt a saját kénye-kedve szerint idézhet és elzárhat”. (Uo.) „A despotizmus elfajzott partizánjainak” színeváltozásával nem érdemes tovább foglalkozni: rajtuk kívül mindenki máshoz szól Constant szózata a jogbiztonság, a jogállamiság mindenkivel szemben kötelező normái érdekében: „Aki gondolkodik, az meggyőzhető, aki érez, az felrázható, aki remeg, az megnyugtatható: az érvek minden szellemhez szólnak, az érzelmek minden szív számára nyitottak, az ésszerű számítás minden érdekhez eljut.” (87. o.)

Persze vannak, akik eleve elvetik az észérveket, az emberiség érzelmait, akik értékeik védelme nevében a legsötétebb középkorba kívánják visszavetni a franciákat. „Az ember elállatiasodása és az emberi méltóság helyreállítása, a babonaság sötétsége és az ész felvilágosodása, a XI. és a XIX. század között kell választanunk” – írja Constant. Választhatjuk azt, hogy véget vetünk a terrornak, de azt is, „hogy újakezdjük, most ellentétes irányban, azt a szörnyű utat, melyet megtett Franciaország, választhatjuk a visszatérést a zsarnoksághoz, újra átgázolván ama vér folyamán, melyet a szabadság nevében ontottak” – most a trón és oltár nevében gyilkolván halomra polgártársainkat. (88. o.)

AZ ÍRÁSTUDÓK PÁLFORDULÁSA

A „De la force du gouvernement actuel”-lel polemizáló vitairatok közül kétségkívül legkiemelkedőbb De Maistre *Considération sur la France* című írása, az intranzigens királypárti terrorizmus, az ultramontán restauráció ideológiai alapműve.³ Ez az írás remekül bizonyítja a royalista terrorimádat affinitását a robespierre-ista rémuralommal: De Maistre „hódol Robespierre ördögi zsenije előtt, mely vészes volt a franciák számára, ám megmentette Franciaországot”, de nem tudja megbocsátani a felvilágosodás filozófusainak – és az utolsó enciklopédistának, Condorcet-nak – a tradicionális tekintélyek ellen az értelem és az emberi jogok nevében intézett támadását. Ám Constant fő vitapartnerül egy kevésbé ismert nevű szerzőt választ, *Adrien Lezay-Marnesiát*, akinek brosrája: „*De la faiblesse d'un gouvernement qui commence, et de la nécessité où il est de se rallier à la majorité nationale*” a majoritárius demokrácia fundamentalizmusát képviseli Constant pluralista demokráciafelfogása, a reprezentatív rendszerben a kisebbség jogait is védő pozíciója ellenében (vö. *Philippe Raynaud* bevezetőjét, 15. o.).

A holland, az angol „dicsőséges” és az amerikai forradalmat nem követte reakció – mondja Constant –, mivel eszméik és az alkotmányos intézmények összhangját meg tudták teremteni. A puritán forradalom ilyen értelemben nem volt „sikeres forradalom” (hogy Bibó István jól ismert kifejezését idézzem), mivel olyan életideálokot akart rákényszeríteni az angol népre, melyek elfogadását az túl nagy árnak tekintette a pápizmustól való megszabadulásért cserébe. Hasonló a helyzet a jakobinus diktatúrával: oly nagy áldozatot (s nemcsak véráldozatot) követelt az általa elképzelt erényes köztársaság megvalósítása érdekében, hogy a franciák kezdtek visszasírni a bűnös monarchia régi szép – s főleg az erkölcsi egzaltációk permanenciájához képest nyugodalmas – napjait. „Ekkortól hozta a forradalom azokat az intézkedéseket, amelyeknél már nem arról volt szó, hogy a nép mit akar a hatalmasoktól, hanem arról, hogy a nép nevében létrejött hatalom mit akar a népre kényszeríteni” – írta le „a francia forradalom kisiklásának” lényegét Bibó István utolsó fennmaradt kéziratában⁴. Ezt követi *Az európai társadalom fejlődése értelméről* című tanulmányból is ismert elemzés a „hivatásos forradalmár” és a „hivatásos reakciós” természetlen történelmi típusairól.

E tipológia felfedezése Benjamin Constant 1796-os *Politikai reakciók* című vitairatában található, ahol is mélyebb magyarázatát adja *A jelen kormányzat erejéről...* lapjain inkább csak moralizáló felháborodásának tárgyát képező ténynek, jelesül, hogy a terror fő ideológusai és a terroristák elleni kampány fő-fő hangadói néha személyükben is azonos tollforgatók. Ám logikájuk színeváltozásuk után is azonos maradt: Köztársas-

³ Erről lásd részletesen: Ludassy Mária: *A trón, az oltár és az emberi jogok*. Magvető, 1984.

⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. IV. köt. Magvető, 1990. 765. o.

ság (a haza, a nemzet, a katolikus királyság) egy és oszthatatlannak posztulált érdekét védik mindenféle másság, a girondisták federalizmusa, a köztársaságiak laicizmusa stb. ellenében, így amikor az egykori üldözökből üldözöttek lesznek, mint most a jakobinusok esetében, nem esik nehezükre hajdani harcos társaik ellenében használni a fölük tanult terrorista módszereket. Nem tudnak az elvek ellen érvelni, ezért mindig az emberek ellen harcolnak, azaz ahogy Benjamin Constant írja: „Kétfajta reakció van: az, amelyiket emberek ellenében foganatosítanak, és az, amelynek célja bizonyos eszmék cáfolata. Nem nevezem reakciónak a tényleges bűnösök megbüntetését, sem az észszerű eszmékhez való visszatérést. Ezek mindegyike az értelem világához tartozik. Ami ezzel ellentétben a reakció lényegét alkotja, az az önkénynek a jog helyére való tétele, a szenvedélyeknek a racionális gondolkodás helyébe való tétele: amikor ahelyett, hogy törvényesen elítélnék az embereket, proskribálják őket, amikor ahelyett, hogy megvizsgálják az eszméiket, elvetik azokat. Az emberek elleni reakció örökkévalóvá teszi a forradalmakat, mivel örökké teszi az elnyomást, mely minden forradalom szülőanyja.” (*Des reaction politiques*, ch. 1.: *Des différents genres de réactions.*)⁵

Örökös lesz a forradalom-ellenforradalom hektikus váltakozása, amíg a politikai ellenfél nem lehet legális ellenzékké, amíg „a hatalomból kikerültek csak a vérpad vagy hatalmuk minden eszközzel való megőrzése között választhatnak.” Pitt vagy Fox, az angol konzervatívok, illetve liberálisok politikai véleménye lehet a lehető legellentétebb: többségbe kerülésük vagy parlamenti többségük elvesztése nem hoz(hat) lényegi változást a brit birodalom polgárai, az angol polgári társadalom életében. A kormányváltásokat sem követi tömeges pálfordulás: az ellenzékbe szorulás nem jelent morális megsemmisülést (pláne nem fizikait), még csak a politikai pályafutás végét sem. Thermidor pálfordult terroristái nem üldözökből lettek üldözöttek, hanem megmaradtak eddigi mesterségük: a politikai denunciatórság mellett. „Abban a reményben, hogy buzgólkodásukkal el tudják feledtetni büntársi mivoltukat, büntársaik legyilkolására uszítottak. A nemzeti bosszúállást törvénytelen, barbár cselekedetté teszik, mivel meg akarják előzni azt, hogy megmenekedjenek tőle.” (98. o.) A törvénytelen ségek megtorlása törvénytelen eszközökkel örökkévalóvá teszi a „forradalmi” állapotot, azaz a törvényen kívüliség állapotát; az önkénynek megint csak áldozatai lesznek, melyek megtorlása a következő államcsíny győzteseinek programpontja lesz. „Talán lesújtanak egy-két bűnösre, de örökké teszik a bűn uralmát; és büntetlenséget biztosítanak a legromlottabb embertípusnak, amelyik kész arra, hogy mindig ellentétes irányba szolgálja a terrort.” (98. o.)

S újra az egyedül üdvözítőnek hitt (vagy legalábbis hirdetett) igazság birtokosaként: szabad vita helyett csak hatalmi logikát ismervén a legabszurdabb eszmék továbbélését segítik azzal, hogy betiltásukkal mártírlóriával övezik, a legegyszerűbb igazságok kimondását is megnehezítik azáltal, hogy ezeket hatalmi pozícióból hirdetik azok, akik tegnap az ellenkezőjére esküdtek. Ítélni csak a tettek felett lehet – írja Constant – az ideák ítélete csak a szabad vizsgálat és a vitában való cáfolat lehet. „A jog csak a cselekedeteket ítélni meg, a vélemény, ha megvizsgálták és megcáfolták, arra a sorsra jut, mint minden vélemény, melyet az üldözés nem nemesít meg: dogmából a nevelés babona szintjére süllyed. Az igazságosság ezt a magatartásmódot írja elő a kormánynak számára az eszmék vonatkozásában: de ezt tanácsolja a bölcs megfontoltság is.” (ch. III. *Des devoirs du gouvernement dans les réactions contre les idées*, 106. o.)

⁵l. m. 96. o.

Ezt a bölcs réalpolitikát ugyanaz a mentalitás akadályozza, mint amely a terroristák ellen a jogi formásokat mellőző terrorféléteket szorgalmazza: a nemzet – úgymond – megtalálta az igazságot, s aki most szemben áll ezzel, azt a nemzet ellenségeként el kell hallgattatni; nincs többé helye a szabad vitának, ha egyszer az „egészséges” vélemény diadalmaskodott. „Azon emberek, akik hisznek abban, hogy a vélemények felett az értelem fénye uralkodik, szembeszállnak az eszmék elleni reakcióval. Az eszmék kizárólag a gondolat fennhatósága alá tartoznak, a törvény sohasem képes uralkodni felettük” – summázza Constant a klasszikus (közhelyszerű?) liberális álláspontot az akár antiliberális (jakobinus vagy ultramontán katolikus) vélemények szabadsága védelmében (ch. IV. *Des devoirs des écrivains dans les réactions contre les idées*, 107. o.).

Az írástudók azonban inkább az észérvek diszkreditálásán ügyködnek: minden, a jelen kormányzattal kapcsolatos kritikus kételyt elégetni vágnak a nemzeti istenség nagyobb dicsőségére (*brûler en l'honneur de la divinité nationale*, uo.). Az érzületre, az érzelmi azonosságra való szüntelen patetikus hivatkozás az észérveket hivatott lejáratni és megfélemlíteni az érvelőket: „ugyanazon vádakot ismétli a liberális eszmékkel szemben, mint a terrorista büntettek ellenében, az igazságok ellen előítéletekkel, az elvek ellenében emlékekkel hadakozik” (ch. V. *De la conduite des écrivaines actuels*, 111. o.). Ahogy Robespierre-nek az erényes terrort megszentelő Legfőbb Lénye sem tűrt meg más istenségeket, más gondolati rendszert maga mellett, úgy a thermidori reakció elhivatott ideológusai sem tudnak elképzelni olyan rendszert, mely nem az ő eszméik egyeduralmán nyugszik: „Úgy tekintenek véleményük kizárólagos uralmára, mint a társadalmi rend leglényegesebb elemére, és nem hisznek abban, hogy helyre lehet állítani a társadalom rendjét eszméik szupremáciájának helyreállítása nélkül.” (112. o.)

Ezen írástudók a szellemiekben akkor is helyreállítanák a királyságot, ha nevében meghagynák is a köztársaságot. „Ezek az írók meglehet meghagynák a köztársaság nevét, de egy uralkodó államvallással, a házasság felbonthatatlanságával, a természetes gyermekek proskripciójával (116. o.). A köztársaság a szellem szabadsága nélkül csupán a királyság restaurációjának fedőneve – vagy ami még rosszabb: a mindenkiből kiábrándult polgárokat szellemileg is védtelenné teszi a katonai diktatúra kísértésével szemben. Ezen közírók nem a jakobinus diktatúrát, hanem annak liberális ellenzékét tekintik fő ellenségüknek: „Bailly, Condorcet, Vergniaud, dicső árnyak, halhatatlan nevek lettek a céltáblái azon írók támadásainak, akik hajdan hóhéraik szolgálatában adták el tollukat.” (ch. VII. 124. o.) A hatalom megosztásáért, a regionális önkormányzatért, a bírói függetlenségért, a sajtó szabadságáért vívott harc mártírjai ma is gyanúsak: hisz eszméik idézése a jelen hatalom koncentrációja ellen hat. „Dühödt kirohanásokat intéznek a sajtó szabadsága ellen, mivel már nincs szükségük a sajtószabadság létére, jobban mondván, arra van szükségük, hogy többé ne létezzen.” (128. o.)

BURKE ÉS KANT KÖZÖTT

A politikai reakciókról VIII. fejezete *Az elvekről* szól, mely téma lehetővé teszi Constant számára, hogy tekintetét felülemelje a tegnapi még terrorista thermidoristák színeváltozásának gyomorkavaró látványán. Amikor a restauráció éveiben meghatározta politikai-filozófiai őseit, a nagy nevek Jefferson és Tom Paine, Condorcet és Turgot azaz az amerikai forradalom radikális demokratái (mely demokratizmusnak természetesen semmi köze sincs a jakobinusok totalitárius demokráciájához),

illetve a francia fiziokraták, kiknek gazdaságfilozófiáját a liberálkonzervatív Hayek a „konstruktivista racionalizmus” kategóriájába sorolja. Ezen Constant által választott gondolati elődök jelzik, hogy a francia forradalomnak nemcsak ultramontán katolikus-ultraloyalista terrorista kritikusaival (De Maistre és de Bonald) állt szemben, de nem osztotta Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* című alapművének tradicionalista konzervativizmusát sem – legalábbis Franciaországban alkalmazhatatlannak találja az előítéletek szentségére, a tradíciók tiszteletére alapozott szerves jogfejlődés burke-i „old-whig” képletét, mivel a francia történelmi tradíciók nem a *habeas corpus* jogbiztonságát, hanem a *lettre de cachet* rendőri önkényét, nem a *Bill of Rights*-ot, a polgári jogok jegyzékét, hanem a harmadik rend tökéletes jogfosztottságát tesztelik meg. Tehát egy angol úr lehet egyszerre liberális és konzervatív, tradíciótisztelő és a jogállamiság normáit a politikából számon kérő (ahogy Constant egyik kedvence, David Hume is csak úgy volt *tory*, hogy a *whig* eszmények, a liberális szabadságjogok megőrzését remélte a konzervatív politikától), ám francia földön a liberalizmus radikálisabb – Condorcet, illetve Tom Paine képviselte változata lehet csak az emberi jogok intranszignens védelmét hirdető politika bázisa.

Burke azt állítja, hogy az elvek, az elvi politika csak destruktív lehet, míg az előítéletek a megszentelt szokás erkölcsi erejével kötik az embereket az intézményekhez, „és az emberi természet, mely mindig ahhoz kötődik, ami van, az előítéletek segítségével építi ki azt az erődtéményt, mely a társadalom viharaiiban egyedüli biztos menedékként szolgál számára.” (ch. VIII. *Les principes*, 134. o.) Az individuum csak magánérdekeihez kötődne az előítéletek közösségmegtartó, értékmegőrző ereje nélkül; míg az egyéni túllépő másik nagy princípium, az általános elvek az előítéletek ellenében fogalmazzák meg politikai céljaikat: ellentétesek a hagyománnyal, ellenségesek a népi előítéletekkel szemben, de nem kímélik az egyéni érdeket sem – úgy vélik, pusztán észérvekkel meg lehet haladni azt. Az előítéletekre alapozott konzervatív politika ellenében megfogalmazott elvek a közösségi értékek pusztá destrukcióját jelentik Burke szerint. Az előítélet szentesíti az örökletes előjogokat, míg az elvi politika az egyenlőség jelszavát tűzi zászlajára. És e zászlót a francia forradalom idején vérben áztatták. Ezért írja Constant: „Mi sem egyszerűbb, mint mindeme felfordulás láttán, az elvek gyűlöletét és az előítéletek szeretetét hirdetni.” (135. o.) Az az elv, hogy az emberek csak a maguk által szentesített törvényeknek tartoznak engedelmességgel, az anarchia, totális tekintélyvesztés bázisa a tekintélyelvű konzervatív politika szerint, mely élhető társadalmi közegnek csak azt tekinti, ami reflexió nélkül engedelmeskedik a múlt előítéleteinek, tiszteli őseitől örökölt tradícióit, és különös közösségének törvényeit nem kívánja korigálni az emberi jogok nyilatkozatának absztrakt általánosságával.

Burke szerint az emberi jogok nyilatkozata „meglehet metafizikailag igaz, de politikailag hamis” – s ez Constant Burke-bírálatának központi kérdése. „Az önkény hívei azok, akik Burke axiómáját követve állítják, hogy ami metafizikailag igaz, az politikailag hamis lehet, és az absztrakt alapelvek helyett előnyben részesítik az érzületekre hivatkozó megfontolásokat, az előítéleteket, az emlékeket, az emberi gyengeségnek tett engedményeket, minden ködös és megfoghatatlan dolgot, ami szükségképpen az önkényes meghatározások területére viszi őket.” (142. o.) Persze abban igaza van Burke-nek, hogy a konkrét körülményeket semmibevevő, az emberi természet reális gyengeségeivel nem számoló, az öröklött történelmi múltat „végképp eltörölni” vágyó absztrakt-általános elvek intranszignenciája terrorizmusba torkollhat; de a múlt minden megrögzött rekvizitumát fenntartani vágyó, minden reflektálatlan szokás szentségét,

minden bornírt előítélet sérthetetlenségét valló konzervativizmus is csak az önkény bázisán maradhat meg, csak éppen nem a kritikus értelem nevében, hanem annak ellenében gyakorolja a terrort.

Míg Burke politikai partikularizmusát az elvek nevében bírálja, Kant erkölcsi abszolutizmusát az egyedi esetek irreducibilis különbségére hivatkozván: a morálban veszedelmes következményekhez vezethet a körülményeket, konkrét emberi szituációt semmibevevő elvek rigid alkalmazása. Itt kezdődik Constant évekig tartó vitája Kanttal az igazmondás kategorikus imperatívusza kapcsán. Mindig, minden körülmények között meg kell mondani az igazat és csakis a tiszta igazat – hangzik a német morálfilozófus erkölcsi törvénye. Constant történelmi tapasztalatai kétségeket sugallnak: „Azon erkölcsi elv például, mely szerint az igazmondás kötelesség, ha teljesen abszolút módon alkalmazzuk, minden emberi társadalmat lehetetlenné tenne. Láthatjuk ennek bizonyítékát azon következtetésekben, melyeket ezen elvből közvetlenül levezetett a német filozófus, aki odáig megy el, hogy azt állítja: a gyilkosokkal szemben, akik üldözik barátodat, ki házában lelt menedéket, bűn lenne a hazugság, letagadván, hogy nálad bújt el az üldözött.” (136. o.) Kant viszontválasza *Az állítólagos jogról, hogy hazudni kell az emberiség érdekében* (1797) az erkölcsi törvény kategoricitásának elvét nem adja fel, de politikailag-pragmatikusan igazat ad Constant-nak: a morális kötelezettség apodiktikusságát ugyan logikailag nem változtatja meg a konkrét körülményeket is figyelembe vevő praktikus-politikai döntésünk, ám ez utóbbi megkövetelheti az általános alapelv mellett a konkrét közvetítőelvek figyelembevételét is. Amiből az következik, hogy a kanti kategorikus imperatívusz nem arra a világra való, melyben náciknak kellene kategorikus nem helyett igazat mondani arra a kérdésre, hogy a nálam bujkáló kisleány zsidó-e...

ÖNKÉNY KONTRA JOG

Constant érzékenységét terror és thermidor (majd a bonapartista katonai diktatúra és bornírt Bourbon-restauráció) különlegesen kifinomította minden elv lehetséges jogbiztonság-ellenes, önkényt lehetővé tevő implikációja vonatkozásában. Az absztrakt elvek nevében terrorizálhatják a konkrét körülmények foglyaként felnőtt „empirikus embereket”; az előítéletek és a szokások nevében a felvilágosult racionalistát; a többségi elvű érdekkalkuláció veszélyeztetheti a kisebbség jogait (mint ezt majdan Bentham-polémiájában kifejti); az érdektelen morál rigorozitása az emberiség elvét... Burke hívei a történelmi tradíciók, a konkrét körülmények nevében lopják vissza az önkényuralom elveit a jogállamiság romjain: minden egyes eset egyedi (és történelmi precedenseken alapuló) különbejáratú megítélése lehetetlenné teszi az általános jogelvek alkalmazását, a polgári jogbiztonság szilárd normáinak megvalósulását – írja (ch. IX. *De l'arbitraire*, 143. o.). A konzervatív empirizmus csak tényeket ismer; márpedig a jogi garanciák vonatkozásában kevés a kontingens „de facto” meglét: univerzális, kikezdzhetetlen norma kell legyen a jogbiztonság, amit sem haszonelvű kalkulációk, sem fennkölt értékek-érzelmek nevében nem lehet megkérdőjelezni. „Természeténél fogva mindenütt meg kell legyen, vagy sehol sincs meg: mindenütt meg kell legyen, de nem ténylegesen, hanem jogilag is... Jogi garanciák nélkül semmi sem létezik, mivel minden csak pusztán tényként létezik, márpedig a tények kontingensek. Egy intézményben csak az a reális létező, ami jog szerint létezik.” (144. o.)

A „de jure” lét primátusának ez a hangsúlyozása Constant-t a hayeki tipológiában kétségkívül az „apriori konstruktivisták” közé sorolja. Ám példája, melyet a jogi garanciák mindenkor és mindenkivel szemben feltétlen érvényes voltára felhoz, a korabeli angol „old-whig” modell gyakorlatánál (Hayek ideáljánál) magasabbra emeli a jogállamiság mércéjét: *fair* eljárást, az eljárásjog skrupulózus betartását követeli a jogállamiság ellenségei számára is. S nemcsak a tegnap terroristái esetében: a rémuralomért, a terror feltámasztásáért ma összeesküvők vonatkozásában szintűgy. „A Babeuf-összeesküvés idején az embereket felháborította a jogi formák betartása, a jogszerű eljárás lassúsága. Ha győztek volna az összeesküvők, kiáltották, vajon betartották volna velünk szemben az eljárásjog szabályait? – Pontosan azért kell nekünk tiszteletben tartani a jogi normákat, mert ők nem tartották volna tiszteletben. Ez különböztet meg minket, egyedül ez jogosít fel bennünket arra, hogy megbüntessük az összeesküvőket...” (145. o.) Nem lehet az önkény ellen önkénnyel harcolni: ez a jakobinizmus „szabadság zsarnoksága” logikájának feltámasztása lenne. „Az önkény nemcsak akkor gyászos, ha a bűnt szolgálja. A bűn ellenében használt önkény nem kevésbé veszedelmes.” (146. o.) A jogtalan eszközök nem felszámolják a jogtiprásokat, hanem öröké válóvá teszik: „Ami önkény nélkül reparáció lenne, az az önkény révén reakció lesz, azaz dühöd bosszú.” (150. o.)

„NEM TERROR ÁLTAL – A TERROR ELLENÉRE”

Constant „thermidorista” vitairatának nemcsak szélsőjobboldali (a terrort ellenterrorral gyógyítani vágyó De Maistre és de Bonald), nemcsak a „nemzeti többség” nevében további hatalomkoncentrációt követelő leendő bonapartista (Lezay) ellenfelei voltak, de megszólaltak a jakobinus terror indirekt apológétái is, akik a nemzeti nagyság, a *gloire française* egyre divatosabb jelszavaival próbálták magyarázni, majd menteni, végül mennybe meneszteni a terror uralmát. Igaz, hogy a girondisták becsületes köztársaságiak voltak, de hát terror nélkül nem tudták megvédeni a köztársaságot... Persze, hogy Danton nem volt hazaáruló, de hát egyezkedni akart az angolokkal, és békekötés esetén hol lennének a francia köztársasági hadsereg dicső honi győzelmei, még dicsőbb külhoni hódításai... Ez a logika kapcsolta össze – mint arra Bibó István a francia forradalomról valló reflexióiban oly szépen rámutatott – a forradalom és a terror védelmének ügyét: a XIX. század történetírói, ha köztársasági, laikus államot, demokratikus szabadságjogokat igénylő pozícióból írták meg a francia forradalom történetét, majd mind eljutottak a terror apológiájáig; a francia restauráció bornírsága a bizonyíték rá, vélték, hogy ilyen sötét erők ellen jogos a jogtalan eszközök igénybevétele. Constant 1797-ben *A terror hatásairól*⁶ című vitairatában először fogalmazza meg azt a keserű igazságot, hogy a „forradalmi” terror lényegében ugyanazt tette, mint a készülődő ellenforradalmi restauráció: nem megvédte, hanem megsemmisítette a liberális eszményeket, az állam és egyház szétválasztása helyett kötelező államvallást institutionalizált (legfeljebb a bevett katolicizmus helyett a groteszk Legfőbb Lény kultuszát), s az *ancien régime*-nél is százszor erőszakosabban verte szét a személyes szabadságjogok minden bázisát (a bírói függetlenségtől a sajtó szabadságáig). Ezért a francia köztársaságot sem a terror révén, hanem a terror ellenére sikerült megvédeni.

⁶ *Des effets de la terreur*. V. év prairial 10 (1797. május 29.) I. m. 163–178. o.

Ez utóbbi meglátást érzem a legfontosabbnak, mivel a terror erkölcsnemesítő voltában hívó (vagy legalábbis azt hirdető) hithű robespierre-ista történelemszemléletnek (melyet a leninista kanonizálás egészen 1989-ig életben tartott) már fogyóban vannak a partizánjai, de a terrort hazafias szólammokkal (a honvédelem szükségessége nevében) legitimáló nézetek még mindig kétségbe vonják, hogy 1793 „1789 elveinek” nem megvédelmezője, hanem megsemmisítője volt – csakúgy, mint az 1814-es restauráció, vagy még úgyabbul. „Célom az, hogy bebizonyítsam: a terror nem volt szükséges a köztársaság üdve szempontjából, hogy a köztársaságot a terror ellenére mentették meg, hogy maga a terror teremtette azon akadályok nagy részét, melyek felszámolására hozták létre...” (167. o.) Bibó István 1979-es kéziratában szinte szó szerint ugyanígy fogalmaz: „A háború nem a forradalmi rémuralom által, hanem annak ellenére lett győzedelmes.” (I. m. 770–771. o.) A terror győzte le Lyon lázadóit, a vendée-i ellenforradalmat – folytatja Constant a terror apologétái közkeletű érveinek az idézését. Ám a terror provokálta ki Lyon lázadását, okozta a vendée-i parasztok (a papok által csak meglovagolt) elkeseredését. Igaz, hogy az alkotmányra tett esküt megtagadó papok a parasztfelkelők élére álltak. De minek kellett egyáltalán extraesküvel végzárni a papokat? Az állam és egyház szétválasztásának szellemében az egyházi emberektől sem legitim többet követelni az átlag állampolgári lojalitásnál. „A jog megbénította volna a fanatizmust, a terror, üldözvén azt, hasonló fanatizmussal és kegyetlenséggel harcolván ellene, szent dologgá tette sokak szemében, tiszteletre méltóvá majdnem mindenki szemében.” (*Des effets de la terreur*, i. m. 171. o.) Ahogy manapság a jakobinusok ítélet nélküli lemészárlása csak felháborodást és részvétet kelt azokban is, akik a legkevésbé sem rokonszenveznek 1793 terrorítéleteivel, amelyek „nyolcvan éves aggastyánok és tizennégy éves gyermeklányok kivégzésével kívánták megfélemlíteni az összeesküvőket”, akik persze épp a válogatás nélkül sújtó terror révén kevésbé rettegtek, mintha csak a tényleges bűnösöket üldözték volna.

Abban is teljesen összecseng Constant 1797-es és Bibó 1979-es érvelése, hogy a forradalmi terrorban nem is annyira a terror ténye, az imént idézett jogi anomáliák és erkölcsi borzadályok jelentik a legnegatívabb hatást, hanem a terror megideologizálása, még pontosabban a terrorista ideológia. „A terror, rendszerré téve, elméleti érvekkel igazolva, sokkalta szörnyűsegebb, mint a terroristák minden brutalitása, vad erőszaka – írja Constant (166. o.) –, mert mindenütt, ahol a terror elmélete létezik, újjászületnek ugyanezek a bűnök, míg a terroristák nyugodtan létezhetnek anélkül, hogy a terror újrakezdődné.” S ez Constant 1796–1797-es magatartásának morális és intellektuális kulcsa: minden vitapartnerénél kíméletlenebb kritika a terrorista teóriákkal szemben (melyekkel szemben a királpárti ellenterror főideológusa, De Maistre – láttuk – milyen megértőnek bizonyult), és a terror törvényekre távolról sem emlékeztető jogi formákat skrupulózusan betartó, nem megtorlás jellegű eljárás követelése az egyes terroristák ellen, akik a „terror rendszere” nélkül immár egyszerű individuumok, akiket éppúgy megillet az individuális szabadságjogok összes garanciája – mint ahogy áldozataikat is megillette volna. Ez utóbbiaknak méltó elégtételt a jogi garanciák soha többé, senkivel szemben sem mellőzhető voltának kimondása adhat, s nem a terroristákkal való terrorista típusú leszámolás. Mert a terror tovább él, mondja Constant, ha a „haza üdve” nevében már megint a sommás eljárásokat, a jogi formákat semmibe vevő *en masse* ítélezéseket sürgetnek a terroristák ellen a terrorista ideológiából átvett érvekkel: „Ha valaha ez új terroristák, bármilyen színezetűek legyenek is – nagy valószínűséggel egy royalista terrorizmusról lehet szó, mivel manapság egyedül

ez fenyeget bennünket – hatalomra jutnak, újra felélesztik ezeket az eltemetettnek hitt szofizmákat, felsorolják nekünk, e híres szerzők nyomán, a terror nagy tetteit és fényes sikereit, és eme szörnyű elméletüket ugyanazok műveire alapozzák, akiket megsemmisítendő ellenségükként mutatnak be.” (167. o.)

Igazi ellenfelünk nem a terror – hisz az erőszak kultuszának maguk is hódolnak –, hanem a szabad gondolat, a szabadságjogok és a szabadelvű alkotmány hitvalló mártírja – a Gironde liberális pártja és mindenekelőtt Condorcet, aki nevelési terveztével és alkotmánytervezetével a leghatározottabb ellenfelének bizonyult Robespierre újtekintélyelvű törekvéseinek, s akinek ezt a régi tekintélyelv restaurálásának hívei sohasem tudják megbocsátani. „A terrornak köszönhető a közszellem lezülése, mely védtelenné tette a fanatizmusssal szemben, a fanatizmussal, mely minden szabadságelv kérlelhetetlen ellensége... A köztársaság ellenségei ügyesen kihasználják azt a reakciót, amit a terror keltett. Robespierre emlékére hivatkozva gyalázzák áldozata, Condorcet hamvait: 1794 örültségeire hivatkozva kívánják eltiporni 1789 felvilágosult elveit.” (173.o.)

A terror kétségkívül a kereszténység előtti barbár időkbe vetette vissza Franciaországot, de ez nem lehet indok arra, hogy a terror tényére hivatkozva a kereszténység nevében a középkorba vezessék vissza a nemzetet, miképp Constant fogalmazott kétszáz éve: „hogy a XIX. század helyett a XI. századot válasszák.” (Mi pedig a XXI. század helyett a IX. századot?)